

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

MFTAP 16.21.21

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp5-14](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp5-14)

Г.С. Ахметова

«Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей қ., 071411, Қазақстан Республикасы

АБАЙ ӨҢІРІ ОНОМАСТИКАСЫНДАҒЫ АНТРОПОТОПОНИМДЕРДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада антропотопонимдердің көп жағдайда белгілі бір жерді ұзақ уақыт мекен еткен адамдардың, қоғамдағы тарихи тұлғалардың, көшбасшылардың есімі негізінде қалыптасатындығы қарастырылады. Осыған орай, кісі есімінің жер-су атауына ауысуы белгілі бір тарихи кезеңде адамның сол жерді мекен етуімен тікелей байланысты болып табылатындығы мысалдармен жан – жақты талданады.

Мақаланың мақсаты – Абай өңірі жер – су атауларының құрамында кісі есімі атауларынан қалыптасқан антропотопонимдердің басым келуі жерді меншіктеу, жер иесінің кім екенін нақты белгілеу мақсатында жасалған нақты қадам екенін анықтау. Сондай-ақ, бұл тұлғалар ұлт тарихында өзіндік сипатқа ие, аймаққа танымал, қоғамдық формацияға өзіндік үлес әкелген есімдер болып табылатындығын ашып көрсету. Олар тарихтың тереңіне үңілуге көмектесіп, қоғаммен, қоғамдағы саяси оқиғалармен тығыз байланыста болу арқылы өңір тарихында орын алады. Тарихта орын алған есімнің жер атауын беруі топонимнің тарихи негізін қалыптастырып қоймай, өңір тарихы мен жер-су атауларының арасына тығыз байланыс орнатады. Тарихта орын алған танымал тұлғалар атауларының өңір топонимиясында көптеп орын алуын өңір тарихында ақтабан шұбырынды кезеңінде орын алған елден кету, жерден айырылу оқиғасы себеп болғандығы мақалада баяндалады.

Кілт сөздер: ономастика, топонимика, антропономика, антропонимжасам, этнолингвистика, экстралингвистикалық фактор, лингвомәдениеттаным.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Жалпы ономастика саласы қазақ тіл білімінде кенже ғылым болып есептеледі. Оның өзіндік себептері де жоқ емес. Әр зерттеуші ғалым өз тәжірибесі мен ой-тұжырымын ой елегінен өткізетіні анық. Мәселен, «Топонимдер орнына жұмсалатын антропонимдер басқа жер-су атауларындай тұрақты болып келмейді. Кісі есімдерінен жасалған топонимдер адамдардың отырықшыл, көшпелі тұрмысынан хабар беріп, топонимикалық номинацияның негізгі жолдарына сәйкес дамып отырады. Әсіресе бұл ерекшелік адам қызметін бейнелейтін топонимдерден көрінеді. Адам мен оның қызметінен туатын топонимикалық номинация антропотопонимдерді құрайтын жеке адамдардың есімдері, лақап аты, фамилиялары сияқты категориялармен тығыз байланысты болады. Сонымен қатар, этнотопонимдерді құрайтын халық, ұлт, тайпа атаулары мен генотопонимдерге негіз болатын ру-тайпа тармақтарының атауларымен де тығыз қарым - қатынаста болады» [1, 72]. Антропотопонимика саласының әлі де көп, жан-жақты әр қырынан қарастыру керектігін ескере келе, Абай өңірі жер-су атауларының көбі антропотопонимдер болғандықтан, олардың қалыптасуына негіз болған антропонимдерді қарастырудың маңызы өте зор деп есептейміз.

КІРІСПЕ

Жер-су атауларының құрамынан орын алатын антропонимдер – тіл білімінде жан-жақты зерттеліп, ғылыми негізі қаланған ономастиканың күрделі бір саласы. Антропонимика – адам есімдерін, фамилияларын, лақап және бүркеншік есімдерді зерттейтін сала. Антропонимиканың негізгі қарастыратын мәселесі антропонимдердің шығу тегі, даму заңдылығы, олардың құрылымы, жүйесі және басқа тілдердің антропонимдерге тигізетін әсері болып табылады. Тіл біліміндегі аталған салаға жүгіне отырып, жер-су атаулары құрамындағы кісі аттарына сипаттама беруге болады.

Тіл білімінде кісі аттарын М. Мусабаяева этнолингвистикалық таным тұрғысынан, Б. Әбдуәліұлы қазақ тіліндегі көне есімдерді және қазақ ономастикасындағы антропонимжасам мәселелері тұрғысынан, З.Жанғабылова етістік тектес антропонимдерді, Ж. Ағабекова араптектес кісі атауларының жасалу ерекшеліктерін, Н. Асылбекова антропонимдердің уәжділі және танымдық сипатын, Ф. Әшімханова қазақ антропонимдерінің лингвомәдени ерекшеліктерін және М. Әлімбаев қыпшақ тектес антропонимдеріне тарихи-лингвистикалық сипатын қарастырып, ғылыми тұжырымдар қалыптастырды. Қазақ антропотопонимдерінің қызметтік ерекшеліктеріне жасалған лингвомәдениеттанымдық талдаулардан байқағанымыздай, антропотопонимдердің пайда болуы мен жасалу тәсілдерінің өзі мәдени маңызға ие. Сонымен, антропотопонимдерді лингвомәдени тұрғыдан қарастыру арқылы ұлттық болмыстың тілдегі көрінісін, тіл фактілері мен халықтың танымдық, этика-эстетикалық категориялары рухани мәдениетін тану, олардың қызметі мен орнын анықтау деп түйіндеуге болады. А. Суперанская өз еңбегінде жалқы есімдердің зерттелу тарихына мұқият тоқталып: «Ономастикалық лексиканың өзіндік ерекшелігі лингвистикалық емес әдістермен айқындалатын аталушы нысандармен (объектілермен) тығыз байланыстығына орай олардың лингвистикалық құндылығы өздерінің әлеуметтік, тарихи, географиялық, экономикалық маңыздылығымен өлшенеді, ал тілдегі тағдыры экстралингвистикалық факторлармен анықталады» [2, 86] деген пікір айтады.

Осы мәселелер төңірегінде ой қозғаған тіл мамандарының еңбектері қазіргі кезде таптырмайтын құндылық болып отыр. Жалпы тіл білімінде А.В. Суперанская, Н.А. Никонов, В.А. Попова, В. Бартольд, В. Радлов, Н. Катанов, Э. Мурзаев және т.б. түркі тілінің ономастикасын, соның ішінде қазақ антропонимикасын қарастырған С. Аманжолов, Ә. Қайдар, Ә. Керімбаев, Ж. Досқараев, Қ. Жұбанов, Т. Жанұзақов, З. Жанғабылова, Ж. Ағабекова, А. Омарбекова, Ф. Әшімханова, М. Алимбаев, Б. Әбдуәліұлы және басқа ғалымдардың еңбектері асыл қазыналардың бірі болып табылады.

Тіл маманы Т. Жанұзақов есімдерді тарихи дәуірлерге бөлу принципін алға ұсынады. Автор қазақ антропонимдерінің даму тарихын 4 дәуірге бөліп қарастырады: 1) көне түркі заманын V-VIII ғасырлардағы антропонимдерді қамтиды; 2) орта ғасырларға тән кісі аттарын; 3) жаңа заманда XVII-XIX ғасыр; 4) қазан төңкерісінен кейінгі уақыттарда пайда болған антропонимдерді қамтиды [3,223]. Ал «Қазақ антропонимжасамы: теориялық және практикалық негіздері» атты еңбегінде Б. Әбдуәліұлы қазақ тіліндегі кісі есімдерінің антропогенездерін, тарихи-лингвистикалық табиғатын, экстралингвистикалық табиғатын, сөзжасамдық қырларын зерделеп, қазақ тілінің ономастика саласын есімдер зерттеуімен толықтырды. Өз зерттеуінде автор қазақ есімдерінің қалыптасқан өзіндік жүйелі құрылымы бар екенін айта келе, белгілі бір кісі есімін қалыптастырудың түрлі әдіс-тәсілдерін қарастырады. Зерттеу нәтижесінде «антропонимжасам» атты сөзжасамның жеке дербес бір саласын қалыптастырды. Сондай-ақ, тілші: «...қарапайым сөздерден антропонимдердің жасалуы бар да, антропонимдердің сөзжасамдық қабілеті бар» [4,10], дей келе, тіл тілде антропонимдердің сөзжасамдық ерекшеліктеріне тоқталады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу жұмысына негіз болған тілдік материал ретінде әртүрлі карталарда орын алған географиялық нысан атаулары, сондай-ақ, М. Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясы, Б. Исабаевтың «Ұлылар мекені» (2001), М. Жанболатұлының «Тобықты Шыңғыстау шежіресі» (2004), К. Оразалиннің «Абай ауылына саяхат» (1976), т.б. шығармаларынан терілген топонимдік атаулар басшылыққа алынды. Мақаланы жазу барысында салыстырмалы-тарихи талдау, аналитикалық-интерпретативті талдау, сипаттау әдістері қолданылды. Көрсетілген әдіс-тәсілдер көзделген мақсатқа жету үшін зерттеудің белгілі бір кезеңінде қоланылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Жалқы есімдер адамдардың бір-бірін түсінуі және қарым-қатынас жасауы үшін өте маңызды. Антропоним (грек. *anthropos* – адам, *onyma* – есім, ат) – адамдардың өзіне меншікті есімдері, аты-жөні, бүркеншік, жасырын, лақап аттары болса, антропонимика *антропонимдерді* зерттейтін онамастиканың тармағы. Сонымен бірге антропонимика әдеби шығармалардағы антропонимдер мен ауыз әдебиетіндегі кейіпкерлердің де аттарын зерттейді. Лингвистикада антропонимдердің жиынтығы *антропонимия* деп аталады [3, 25].

Антропонимдер адам есімдерін атауға байланысты болғанына қарамастан, мәдениет тарихымен, адам психологиясының ерекшеліктерімен, салт-дәстүрмен және т.б. көптеген құбылыстармен байланысты аттар категориясының өте қиын спектрін береді. Антропонимдер адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсете алады. Халықтың әдет-ғұрып, тарихи дәстүрлері мен кісі аттарының арасында тығыз байланыс бар.

Қазақ ономаст ғалымдары Т. Жанұзақ пен Қ. Рысбергеннің пікірінше: «Антропонимдік жүйенің қызметі әрбір қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени өресінің дамуымен ұштасып жатады. Тіліміздегі кісі аттары қоғамның даму кезеңі, оның мәдениеті мен этнологиясы, саяси экономикалық жағдайы, қоғамдық құрылысы жөнінде мағлұмат береді» [5, 43].

Түркі халықтары оның ішінде Орта Азия халықтарының есімдері бір-біріне өте ұқсас келеді. Бұл халықтар діни ұғымдар негізінде балаларға ат қоюда табиғатқа бас ию сияқты әдет-ғұрыпты сақтаушылық болған. Мысалы: *Құдайберген, Тәңірберген, Алдамжар, Аллаберген, Таңшолпан, Күнімай, Күнтуған, Айтуған, Аймереке, Қамарсұлу* т.б. кісі есімдері осындай жағдайдан келіп шыққан.

Бұл мәселеге қатысты кезінде Ш. Уәлиханов былай деп пікір айтқан болатын: «Ырым, яғни әдет-ғұрып алдын ала бір нәрседен хабар беру тұрғысында орындалатын салт-санаға тән». Мәселен, ұлды болмай, үнемі қыз көретін ата-ана өзінің соңғы туылған қызына *Ұлтуған, Ұлбала, Ұлжан, Ұлтуар, Ұлболсын, Ұлдай, Ұлданай, Ұлжалғас, Ұлмекен* деген есімдерді қоюы ұлды қастерлеу, жоғары бағалаудан, қыздың артынан ұл ерсін деген үміт-тілегінен туындаса керек» [6].

Антропонимдер жүйесі адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсете алады. Олардың кейбір топтары қазақ ауылының ертедегі тіршілік, іс-әрекетінен және шаруашылық күйінен мағлұмат береді. Мәселен, төрт түлік малға, шаруашылық, тұрмыстық сөздерге байланысты есімдер. Немесе қазақ халқының ұлттық әдеті бойынша жас келіндер күйеуінің жақын туыстарының, ата-енесінің аттарын атамайтын. Сөйтіп жас келін күйеуінің ағасын, інісін я қарындасын тура атымен атай алмай, жанама ат қойып алатын. Атап айтқанда, қайын – сіңлілерін – шырайлым, бикеш, бойжеткен, әке қыз, еркем, ержеткен, ерке қыз, ал ер адамдарды төрем, шырақ, мырза жігіт, молда жігіт т.б. деп атайды. Тіпті күйеуінің құрдастарының аттарын атауды да ұят санап құрдас, замандас немесе аттас деп атау дәстүр ұстаған.

Түркітанушы Э. Мурзаев: «В названиях населенных мест наиболее часто присутствуют имена, фамилии, прозвища» [7,3] деп көрсеткеніндей, жер-су атауларының кісі есімімен аталуы Абай өңірі жер-су атауларының негізгі бөлігін құрайды. Антропонимдердің қойылуына сол жерді мекендеген немесе сол мекенге қатысты маңызды оқиға кейіпкерінің есімдері себеп болған. Жалпы өңір жер-су атауларының, соның ішінде антропонимдерінің дені ер адамдардың есімдерінен жасалған. Мысалы, *Ақымбет, Алишынбай, Ералы, Есқожа, Зұлғарыш, Нұрлан, Тоқтамыс, Шыңғыстау, Ескене, Жексен, Абай ауданы, Абай бұлағы, т.б.*

Бұл заңдылықтың өзі қоғамдық ортада ер адамдардың орны ерекше болғанын дәлелдеп, салмақты істердің ерлердің мойнында екенін көрсетіп, «ер мойнында қыл арқан шірімес» дегенді білдіретін, ер-азаматты қадірлеу, сыйлау, ардақтау психологиясының бір ұшығын танытқандай. Халық шығармашылығы елі мен жерінің қорғаны, тірегі санаған ер-жігіт, асыл-ұлдарын қасиеттеп, қадірлеген жер-су атауларының төркінімен де байланыстырады [8, б. 19].

Қазақ тілінде кісінің тегі (фамилия) XVIII ғасырдан бастау алады. Жалпы қазақ халқына орыс фамилияларының қосымшаларын қосып, мұндай фамилия алу үрдісі қазақ жерінің орыс патшалығының елімізді отарлай бастаған сонау XIX ғасырлардан басталса, Қазан төңкерісінен кейін жаппай бүкіл халыққа телінді [5, 466].

Зерттеу нысанамызда адамның түр-тұлғасы, мінез-құлық, іс-әрекетіне байланысты лақап аттар да топоним жасауға өз үлесін қосады. Лақап есімдердің мән-мағынасы анық, айқын келеді, әрі олар тез өзгертін уақытша берілетін есімдер болғандықтан, сол заманның, қоғам тіршілігінің куәлары іспетті. Қазақ антропонимдері құрамы мен құрылысы және шығу тегі, этимологиясы жағынан алуан түрлі. Олардың құрамында ежелгі заман мен ерте орта ғасыр, ортағасырлық және жаңа замандық антропонимдердің бары – тарихи құбылыс. Бұл атаулардың бір тобы көне түркі тіліне, байырғы сөздерімізге хас болса, тағы бір тобы араб, парсы тілдерінен енгендер.

Көне түркі есімдерінен айға, күнге, хайуанаттарға, отқа, суға, т.б. табиғи құбылыстарға табыну дәстүрін асыл металл, қымбат тастар мен дәулет-байлықты дәріптеуді, аспан тәңіріне, мифологиялық құбылыстарға, бас ию салтын көреміз [9, 143].

Жалпы Қазақстан картасында да көп таралған атаулардың бірі – адам атына қойылған географиялық атаулар. Бірқатар жер-су аттары кезінде сол жерде мекендеген адамның атымен тікелей аталып, кейін топоним ретінде қалыптасып кеткен. Мұндай атаулар өте ертеден бері топонимдік жүйеде орын алып келеді. Көбінесе аталған атаулар сол жерді жаз жайлап, қыс қыстаған, иемденген адамдардың атына байланысты қалыптасады. Адам атының жер-су атауына ауысуы белгілі бір адамның сол жерді мекен етуімен тікелей байланысты болып табылады. Бұл топонимдер қатарында тарихта аты қалған белгілі тұлғалар есімі де, қарапайым адамдар есімі де кездеседі, сол сияқты кезінде өмір сүрген белгілі тарихи адамның түрлі атағымен аталатын топонимдер де ұшырасады. Мысалы, *Абыралы, Кеңгірбай би, Көкбай, Ақымбет, Алишынбай, Ералы, Есқожа, Зұлғарыш, Нұрлан, Тоқтамыс, Шыңғыстау, Ескене, Жексен, Әйгерім бұлағы, Тәкежан бұлағы, Жәнібек өзені, Жөкең құдығы, Абай-Ділдә бұлағы, Құнанбай құдығы, Шолпан бұлағы, Өтепбайдың Көкқұдығы* және т.б. атаулар «Абай жолы» роман-эпопеясында да кездесетін тарихи есімдер негізінде қалыптасқан атаулар екенін атап өтуге болады.

Абай өңірі жер-су атауларының құрамындағы антропонимдер жайлы сөз еткенде, ең алдымен, «Абай жолы» шығармасы ойға оралады. М. Әуезовтың энциклопедиялық туындысы – ел тарихы, жер тарихы, өңірді мекен еткен ру-тайпалар мен танымал, беделді тұлғалардың және т.б. көптеген жалқы есімдерден мол ақпарат беретін шығарма. Бұл ретте көркем шығарманың тілін зерттеуге негіз болған Е.Жанпейісовтың «Этнокультурная лексика казахского языка» еңбегінің қазақ тіл біліміндегі этноантропонимия саласын қалыптастыруда маңызы ерекше [10]. Сонымен қатар, Э. Орынбетованың «М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының ономастикалық кеңістігінің лингвомәдени сипаты» атты ғылыми зерттеуі Абай өңірі жер-су атауларындағы антропонимдердің табиғатын айқындауда жол көрсетуші маңызды еңбектердің бірі болып табылады. Қазақ тіліндегі антропонимдердің

лингвомәдени жүйесін қарастырған зерттеуші Ф. Әшімова, Е. Жанпейісовтың еңбегі негізінде Абай жолында кездесетін адам есімдерін өзара 1) Араб-парсы тілдерінен енген адам есімдері, 2) Ай, нұр, күн сөзімен тіркескен есімдер, 3) Бек, бей, бай, мырза, сұлтан, хан, батыр, ер сөздерімен тіркескен есімдер, 4) Жан, тай, сөздермен тіркескен есімдер, 5) Қымбатты метал, ру атауына байланысты кісі есімдер деп топтастырады. Абай өңірі топонимдер жүйесінде орын алатын антропотонимдерді Ф. Әшімованың антропонимдерді топтастыру ерекшеліктеріне сүйене отырып топтастыруға болады. Біріншіден, 1) Жер-су атауларын қалыптастыруға негіз болған араб-парсы тілдерінен енген адам есімдеріне *Әбді, Әбдірайым, Әбділдә, Әбек, Әзберген, Әзмағанбет, Әбілпейіс, Әділ, Мансұр, Омар қыстауы, Әшім бұлағы, Арап болыс күмбезі, Мұсақұл төбесі* және т.б. атауларды жатқызуға болады. Қай тілдің болсын антропонимиялық қазына байлығын тек төл есімдер ғана емес, басқа тілден енген антропонимдер де құрайды және олардың жалпы антропонимиялық қордағы үлесі мол болады. Қазақ тіліндегі араб текті есімдер арабтардың мәдениетінің, салт-дәстүрінің және дінінің енуімен байланысты болып табылады. Зерттеуші Ж. Ағабекованың зерттеу мәліметтеріне сәйкес араб текті қазақ есімдерінің қазақ антропонимия қорындағы жалпы саны – 2000-нан аса, оның 1000-нан астамы ерлер, 900-дейі әйелдер есімін құрайды. Олардың тақырыптық аясын Алланың көркем есімдері және пайғамбарлар аттарына байланысты есімдер құрайды [11, 79-80]. Олай болса, Абай өңірі жер-су атаулары жүйесінде орын алған антропотопонимдер Алланың көркем есімдері және пайғамбарлар аттарына байланысты есімдерден, сондай-ақ, араб тілінен енген басқа да сөздерден жасалғанын аңғаруға болады. Мәселен, *арап, әулие, зират* сөздерінен қалыптасқан *Әулиебұлақ, Қоңырәулие үңгірі, Құнанқой зираты, Әулие Қалыбай асуы, Байтүгел Әулиенің күмбезі* топонимдері сөзімізге негіз бола алады. Екіншіден, 2) Өңір топонимдерінің қалыптасуына Ай, нұр, күн сөзімен тіркескен есімдер негіз болады. Мәселен, *Айбас, Айым, Айтуған қажының зираты, Айбала, Айбек, Айтқазы, Айтуған, Нұрлан, Нұрбике, Күнишақ, Күнишақ асуы* және т.б. атаулар. Мұндағы бірінші негіз ай, нұр, күн сөздері болып табылады. Алайда топоним қалыптастыруда кісі атауының құрамындағы сөздер емес, кісі атының иесі және оның қоғамдағы орны негіз болса керек. Үшіншіден, 3) Бек, бей, бай, мырза, сұлтан, хан, батыр, ер сөздерімен тіркескен есімдер Абай өңірі жер-су атауларының қалыптасуына негіз болған. Мысалы: *Бекбосын, Бегалы, Бегалин, Байғара, Байбол, Байрақым, Байарыстан, Байдәулет, Байсейіт, Байқошқар, Бейсенбай қарағаны, Мырзакелді* және т.б. антропотопонимдер құрамында бай, бек, мырза сөздерінің қатысуымен жасалған. Аталған жер-су атауларының адам есіміне қатысты қалыптасқанына қарамастан, қалыптасу кезеңі әр алуан екенін аңғаруға болады. Мәселен, *Байқошқар* атауы әуел баста кісі есімі болғанымен, кейін жер атауын қалыптастыруға қызмет атқарған. Яғни өңірде орын алатын Байқошқар зираты, Байқошқар өзені, Байқошқар жері жоңғар шапқыншылығы заманында танымал болған батыр есімімен байланысты болып келеді. *Байқошқар* – жоңғардың бір батырымен жекпе-жекке шығып екеуі де қаза табады. Атаудың адам есімімен байланысты берілген екендігі халық арасында тілге тиек етіледі. Бұл кісі есімінен қалыптасқан атау жайлы мәліметтер «Абай жолы» шығармасында да орын алады. Мысалы: «*Абай да бұрыңғы жылдар осы Көлқайнардан, сонау алыс, сырттағы Байқошқар өзеніне жеткенше он шақты көшіп баратын сапарды қызығы бітпес қан базардың көшкеніндей көретін*» [12,39]. Сондай-ақ жазушы К. Оразалин шығармаларында да Байқошқар атауына ие жер-су, тау аттарынан мысалдар кездестіруге болады. Мысалы: «*Айдыны шалқар кең байтақтар қасқайып, алыста Бақанас, Байқошқар биіктері біз мұндалайды*» [13, 148]. Төртіншіден, 4) Жан, тай, сөздермен тіркескен есімдер өңір жер-су атауларының қалыптасуына негіз болған. Мысалы: *Ақыжан, Әміржан, Айтжан, Жанқара, Үкіжан, Дүйсетай бұлағы, Пұшантай бұлағы* және т.б. Жан, тай тіркесінде келген кісі есімдері жер атымен қатар гидроним атауларын беруге қатысқан. Бұл жағдайда кісі есіміне *бұлақ* географиялық термині тіркесіп отырған. Бұндай форма басқа да гидронимдік атауларда қолданыс тапқан. Бесіншіден, 5) Ру атауына байланысты кісі есімдер Абай өңірі жер-су атауларының жасалуына негіз болған. Мәселен, *Әтей, Байел, Байшора сайы, Бөкениші, Буратиген, Есболаттың Қарасуы, Жөкең*

құдығы, Жігітек ауылы, Көпбәкең, Көтібақтың қарасуы, Керей қонысы, Қойсары, Мотыштың ақшиі, Мотыш ауылы, Тобықты жайлауы, Топайдың қызылы, Төртқара, Уақтың Арқалығы, Сарша бийігі, Сақтың көлі, Даданды және т.б. Аталған жер-су атауларының барлығы дерлік аталған өңірді өте ерте замандардан мекен еткен ірілі-ұсақты ру-тайпа атауларынан қалыптасқан. Ру-тайпа атауларынан қалыптасқан жер-су атауларының барлығы дерлік жерді меншіктеу, шекара белгілеу мақсатында қалыптасса керек.

ТАЛҚЫЛАУ

Жалпы Абай өңірі жер-су атауларының құрамындағы антропотопонимдердің топонимге айналуының негізгі үш түрі бар. Соның біріншісі жеке адам аттары детерминизация үдерісін басынан кешіріп, жер-су атауының орнына жұмсала бастайды. Мысалы: *Абұйырбай, Ағали, Айбала, Айбек, Абралы, Кеңгірбай би, Көкбай, Ақымбет, Алишынбай, Ералы, Есқожа, Зұлғарыш, Нұрлан, Тоқтамыс, Ескене, Жексен, Айтуған, Айдарбай, Айпара, Айтқазы, Ақметбек, Әбді, Әлпейіс, Әзберге, Сүлеймен, Тазабек, т.б.* Бұл типтес атаулар көп жағдайда жерге иелік еткен адамның есімінен байланысты болады. Көшпелі тұрмыс салтын ұстанған сахара қазағы жазын жайлауға, күзде күзеуде, қыста қыстауға көшіп қону барысында әрбір жайлау, қыстау, күзеу жерлерді сол жерді жайлаған адамның атымен атап отырған. Ондағы мақсат шекара белгілеу, біреуі иелік ететін жерге екінші бірі баса көктеп кіреу үшін, бәлембайдың күзеуі, түглембайдың жайлауы деген қолданыс сақталған. Адам атымен аталған жерлер уақыт өте келе бекіп, сол жерге топонимдік атау болып қалып қояды. Яғни көріп отырғанымыздай, жеке кісі атынан қалыптасатын атаулар көп жағдайда жер иелік етумен тығыз байланысты болады.

Адам есімімен берілетін атаулардың екінші түріне белгілі бір географиялық терминмен немесе есім сөзбен тіркесте келетін күрделі атауларды жатқызуға болады. Мысалы: *Кеңгірбай би, Әнеттің ақшиі, Бабахан қырманы, Бажек адыры, Байшора сайы, Бақай бұлағы, Балтаның тасқұдығы, Барлыбай өзені, Бейсенбай қарағаны, Бөкенші өзені, Ералы жазығы, Ербол қарағаны, Есболаттың қарасуы, Жәнібек өзені, Жексенай жырасы, Керей қонысы, Қанай қарағаны, Мамай батыр мазары, Оспан көл, Пұшарбай, Өтегүл бұлағы, Рамазан, Сәдіхан бастауы, Сая қорасы, Серғазының қара жалы, Тәкежан Қасқабұлағы, Үркімбай бейіті, Шолпан бұлағы, Наманай бейіті, Нұртаза, Олжайдың аққұдығы, Оразбек қорасы, Ысқақ Қасқабұлағы, т.б.* Аталған мысалдардан көріп отырғанымыздай, адам есімдері ақши, сай, адыр, қырман, бұлақ, тасқұдық, өзен, қараған, жазық, қарасу, жыра, қоныс, мазар, бастау, қора, бейіт, аққұдық, қасқабұлақ тәрізді сөздердің тіркесінде келген, күрделі антропотопонимдер болып табылады. Бұл типтес атаулардың күрделі құрамын анықталушы, анықтауыштық қатынаста келген сөз тіркестерінен қалыптасқандығын аңғарамыз. Яғни о баста белгілі бір жердің ерекшелігі ретінде адам есімін қолдану тәсілі десек те болады. Мәселен, бұл жай қараған өскен жер емес, Бейсенбайға тиесілі жерде өскен қараған, не болмаса, бұл жай жыра емес Жексенай жырасы. Яғни бұл жыра Жексенайдың жерінде орналасқан, не болмаса, жырада Жексенайға қатысты белгілі бір оқиға орын алса керек.

Адам есімімен берілетін атаулардың үшінші түріне міндетті түрде негізінде белгілі бір оқиға жатқан атауларды жатқызамыз. Мысалы: *Қодарқұлаған құз, Өтепбайдың Көкқұдығы, Мамай батыр мазары және т.б.* Бұл атаулардың мағынасынан міндетті түрде өңірде орын алған оқиғаның белгісін көреміз. Атап айтқанда, Қодарды құлатып өлтірген құз, уақыт өте келе дәл осылай аталып кеткен. Не болмаса, Өтепбай деген адамның қазып, орнатып, сыртына орнатқан ағашын көкпен бояп қоюына байланысты Өтепбайдың Көкқұдығы аталып кеткен.

Абай өңірі жер-су атауларының құрамында антропотопонимдердің көптеп кездесуі өңірдің тарихымен, өңірдің мекен еткен халықтың басынан кешірген көш тарихымен тығыз байланысты деуге болады. Себебі, өңір тарихына көз жүгіртсек, моңғол шапқыншылығының іздері, жоңғар шапқыншылығының іздері айқын байқалады. Аталған зұлматтан халықты

аман алып қалып мақсатында жерді-елді тастап көшуге мәжбүр болған қазақ халқы бір ғасырға жуық уақыттан соң туған жерге оралғанда туған топырақтан тағы айырылып қалмау мақсатында елге танымал тұлғалар, халық алдында беделді азаматтар мен өңірді мекен еткен ру-тайпа атауларын жер атауларына берсе керек. Бұдан жалпы Абай өңірі жер-су атауларының антропотопоним және этнотопонимдерден тұратынын аңғарамыз. Мәселен, қарапайым адам аттарынан қалыптасқан *Арап, Әбді, Әбдірайым, Әбділдә, Әбек, Әзберген, Әзмағанбет, Әбілпейіс, Әділ, Әмзе, Әлім, Әмірғали, Әміржан, Әтей, Бақай, Бекбосын, Берікбай, Әзімбай, Әтей, Байғара, Байбол, Байрақым, Барлыбай, Бозамбай* және т.б. көптеген атаулар кез келген кісі есімін білдіреді. Ал өңірді мекен еткен ірілі-ұсқаты ру-тайпа атауларынан қалыптасқан *Әтей (Тоқтамыс а.о.), Байел (Көкбай а.о.), Байшора сайы (Архат а.о.), Бөкенші (Кеңгірбай би а.о.), Буратиген (Көкбай а.о.), Есболаттың Қарасуы (Қасқабұлақ а.о.), Жөкең құдығы (Кеңгірбай би а.о.), Жігітек ауылы, Көпбөкең (Қасқабұлақ а.о.), Көтібақтың қарасуы (Қасқабұлақ а.о.), Керей қонысы, Қойсары, Мотыштың ақиші (Саржал а.о.), Мотыш ауылы, Тобықты жайлауы, Топайдың қызылы (Кеңгірбай би а.о.), Төртқара (Архат а.о.), Уақтың Арқалығы (Қасқабұлақ а.о.), Сарша биігі (Қасқабұлақ а.о.), Сақтың көлі (Қасқабұлақ а.о.), Даданды және т.б.* осы тәріздес атаулар мақсатты түрде қойылған атаулар деп білеміз. Оның астарында жерді меншіктеу, мөр басу тәрізді үрдіс бар деп ұғынуға болады. Жер-су атауларында кездесетін әрбір этноним сол өңірдің өткен тарихынан мәлімет беріп отыратын қайнар бұлақ болып табылады. Мәселен, осы көрген атаулардан біз, аймақты ежелден бері Жігітек, Тобықты, Мотыш, Топай және т.б. көптеген танымал, танымал емес ру-тайпа өкілдерінің мекендеген ата-жұрты екендігіне көзімізді жеткіземіз.

Сондай-ақ, өңір антропотопонимдерін сыртқы формасына қарап оны құрамына қарай да ажырату мүмкіндігі бар екенін аңғаруға болады. Өзінің күрделі құрамына қарай Абай өңірі антропотопонимдерін төмендегідей топтастырдық:

Абай ауданы бойынша бір компонентті атаулар – *Абүйірбай, Ағали, Айбала, Айбек, Айдарбай, Айтқазы, Айтұған, Ақтамбек, Ақыжан, Асылбек, Алпысбай, Арап, Әбді, Әбдірайым, Әбділдә, Әбек, Әзберген, Әзмағанбет, Әбілпейіс, Әділ, Әмзе, Әлім, Әмірғали, Әміржан, Әтей, Бақай, Бекбосын, Берікбай, Әзімбай, Әтей, Байғара, Байбол, Байрақым, Барлыбай, Бозамбай, Есенбай, Жасар, Жидебай, Зұлпатаң, Кәжік, Қанай, Пұшарбай, Садықан, Үйсінбай, Кеңгірбай, Ақымбет, Алишынбай, Есқожа, Есенбай, Зұлғарыш, Нұрлан, Тоқтамыс, Ескене, Жексен, Желдібай, Құстаубай, Сүлеймен, т.б.*

Абай ауданы бойынша екі компонентті атаулар – *Абай ауданы, Абай бұлағы, Абай Қасқабұлағы, Ағыбай қорасы, Ақметбек қорасы, Ақылбай зираты, Ақмағамбеттің ақишоқысы, Ақтанбек күзегі, Ақылбай қыстауы, Ақылбайдың тасбастауы, Әйгерім бұлағы, Әйгерім қарағаны, Әлібек бұлағы, Әйнекбай қойтасы, Әлім сайы, Әнеттің ақиші, Әшім бұлағы, Әтей биігі, Бабахан қырманы, Бажек адыры, Базаралы кесенесі, Байқошқар өзені, Бақай бұлағы, Балтаның тасқұдығы, Балағазы жартасы, Бейсенбай қарағаны, Жүніс бұлағы, Жексенай жырасы, Зұлғарыш қыстауы, Икенің қорасы, Кеңгірбай мазары, Көкбай ауылы, Қанай қарағаны, Қарашаның қойтасы, Пұшарбай бұлағы, Ералы жазығы, Ербол қарағаны, Ерке қарағаны, Жауынбай бұлағы, Жәнібек өзені, Жанай қарағаны, Жөкең құдығы, Көкбай мазары, Көкбай ауылы, Көкбай бұлағы, Қақабай аққұдығы, Қарибала төбесі, Құнанбай қорығы, Құнанбай құдығы, Құнанқой зираты, Мұсақұл төбесі, Шәкәрімнің қайындысы, Шолпан тауы, Ысқақ Қасқабұлағы, Тоқтамыс ауылы, Күлмен сайы, Қыдыш құдығы, Оспан көл, Есенбай жырасы, Есіргеміс бұлағы, Өтепбайдың Көкқұдығы, т.б.*

Абай ауданы бойына үш компонентті атаулар – *Абай- Шәкәрім кесенесі, Абай – Ділдә қыстауы, Ағыбайдың ақ биіті, Абыралы Қажының биіті, Айпара Ана мазары, Айтұған қажының зираты, Ақтанберді жырау мазары, Алаш Қозыбағаровтың зираты, Арап болыс күмбезі, Ақметбек қыстау орны, Аяған – Үбіғали қыстауы, Әлмағанбеттің қара бұлағы, Әнет баба ескерткіші, Әнеттің қызыл шоқысы, Әулие Қалыбай асуы, Байтүгел Әулиенің күмбезі, Бақай батырдың бұлағы, Бекей – Шекей қорасы, Берікбай Бақсы ілігі,*

Берікболдың қызыл шілігі, Бозамбайдың тасты құдығы, Бурахан Қажының бейіті, Еңлік – Кебек мазары, Ермек Ана зираты, Ешен Әулие кесенесі, Жаңбырбайдың ақ топырағы, Жұмабек дәрігер басы, Жұмамбай Қажының бейіті, Ике биігіндегі петроглифтер, Кеңгірбай Би ауылы, Кеңгірбай Би мазары, Күйісбайдың шұбар құдығы, Қалидың қара биігі, Қапақ батырдың биіті, Қуандық батыр кесенесі, Еренайдың ақ биігі, Жақияның тас құдығы, Қондыбайдың қара биігі, Мамай батыр мазары, Оразбайдың қара суы, Шәкәрім саят қорасы, Ықия батырдың зираты, т.б.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, әрбір атау – тарихта тұнып тұрған уәжді, мағыналы символ. Мұндай ұлттық-рухани байлығымыз болып саналатын жер-су атауларын зерттеу қажеттілігі жоғарыда аталған уақыт талабынан туындап отыр. Өңір жер-су атауларының басым бөлігін адам есіміне байланысты атаулар құрайтындығын байқадық. Оның ең бірінші себебін аталған өңірдің жерлерін меншіктеу мақсатында жер-су атауларына адам есімі берілді деген пікірдеміз. Абай облысы жер-су атауларын қалыптастыруда антропотонимдерге басымдық берілгенін, өңір атауларының 70-75 пайызға жуығы кісі есімінен қалыптасқандығына көзіміз жетті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ержанова Ұ.Р. Батыс Қазақстан облысының ономастикалық кеңістігі: Монография. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2018. – 250 б.
- 2 Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 300 с.
- 3 Жанұзақов Т. Орталық Қазақстанның жер-су аттары. – Алматы: Ғылым.– 1989. – 256 б.
- 4 Әбдуәліұлы Б. Қазақ антропонимжасамы: теориялық және практикалық негіздері. – Астана: Астана Полиграфия, 2012. – 320 б.
- 5 Жанұзақов Т., Рысбергген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия, – 2004 – 192б.
- 6 Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения / Ч.Ч.Валиханов. Под ред.акад.АН КазССР А.Х.Маргулана, – Алма-Ата: – 1958. – Т.1., 163 б.
- 7 Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – Москва: Наука, 1974. – 382 с.
- 8 Әлімхан А., Ахметжанова Ф.Р. Қазақ шығысының жер-су атаулары /А.Әлімхан, Ф.Р.Ахметжанова. – Өскемен: – 2000. – 104 б.
- 9 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304б.
- 10 Жанпеисов Е. Этнокультурная лексика казахского языка (наматериалах произведений М.Әуезова). – Алма-Ата: Наука, 1989. – 175 б.
- 11 Ағабекова Ж. Қазақ тілінде қалыптасқан араб текті кісі аттарының этнолингвистикалық сипаты. Филол. ғылым. дисс.. –Алматы, 2005. – 131 б.
- 12 Әуезов М.О. «Абай жолы» роман-эпопеясы, 1990. – Бірінші кітап. Абай.
- 13 Оразалин К. Алтын тамыр. Шығыс Қазақстан қаламгерлерінің кітапханасы. – Алматы: Қазақпарат, 2008. – 201 б.

Материал 30.06.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Erzhanova U.R. Batys Kazakstan oblysynyn onomastikalyk kenistigi: Monografiya. – Oral: M.Otemisov atyndagy BKMU RBO, 2018. – 250 b. [in Kazakh]
- 2 Superanskaya A. V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. – M.: Nauka, 1973. – 300 s. [in Russian]

- 3 Zhanuzakov T. Ortalyk Kazakstannyn zher-su attary. – Almaty: Gylym.– 1989. – 256 b. [in Kazakh]
- 4 Abdualiyly B. Kazak antroponimzhasamy: teoryalyk zhane praktikalyk negizderi. – Astana: Astana Poligrafiya, 2012. – 320 b. [in Kazakh]
- 5 Zhanyzakov T., Rysbergen K. Kazak onomastikasy: zhetistikteri men bolashagy. – Almaty: Aziya, – 2004 – 192 b. [in Kazakh]
- 6 Valihanov Ch.Ch. Izbrannye proizvedeniya / Ch.Ch.Valihanov. Pod red.akad. AN KazSSR A.H. Margulana, – Alma-Ata: – 1958. – T.1. – 163 b. [in Russian]
- 7 Murzaev E.M. Ocherki toponimiki. – Moskva: Nauka, 1974. – 382 s. [in Russian]
- 8 Alimhan A., Ahmetzhanova F.R. Kazak shygysynyn zher-su ataulary / A. Alimhan, F.R. Ahmetzhanova. – Oskemen, 2000. – 104 b. [in Kazakh]
- 9 Kajdar A. Kazak tilinin ozekti maseleleri: Aktual'nye voprosy kazahskogo yazyka. – Almaty: Ana tili, 1998. – 304b. [in Kazakh]
- 10 Zhanpeisov E. Etnokul'turnaya leksika kazahskogo yazyka (namaterialah proizvedenij M.Auezova). – Alma-Ata: Nauka, 1989. – 175 b. [in Russian]
- 11 Agabekova Zh. Kazak tilinde kalyptaskan arab tekti kisi attarynyn etnolingvistikalyk sipaty. Filol. gylym. diss.. – Almaty, 2005. – 131 b. [in Kazakh]
- 12 Auezov M.O. «Abaj zholy» roman-epopeyasy, 1990. – Birinshi kitap. Abaj. [in Kazakh]
- 13 Orazalin K. Altyn tamyр. Shygys Kazakstan kalamgerlerinin kitaphanasy. – Almaty: Kazakparat, 2008. – 201 b. [in Kazakh]

Лингвистический характер антропотопонимов в ономастике Абайского района

Г.С. Ахметова

«Alikhan Bokeikhan University», Семей, 071411, Республика Казахстан

В данной статье рассматривается специфика антропотопонимов, отраженных в географических наименованиях и сформированных в большинстве случаев на основе имен людей, занимавших важное место в истории общества. В работе всестороннему анализу подвергаются топонимические наименования, связанные с местообитанием человека в определенный исторический период.

Цель статьи – определить, является ли преобладание антропотопонимов, образованных от имен людей, в составе топонимических наименований Абайской области, важным шагом в целях четкого установления конкретной личности, отраженной в топонимической номинации.

Автор статьи ставит целью также рассмотреть имена личностей, сыгравших большую роль в историческом развитии общества, и внесших значительный вклад в его становление. Такой подход к выявлению специфики антропотопонимов позволяет заглянуть в глубины исторического прошлого, понять характер тех или иных общественно - политических событий. Анализ антропотопонимов позволяет в то же время осмыслить их непосредственную историческую основу, установить тесную связь между историей региона и топонимическими номинациями.

В статье отмечается, что наибольшее место в топонимии региона занимают имена личностей, ставших известными в период великого бедствия в истории казахского общества - джунгарского нашествия.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, антропономика, этнолингвистика, экстралингвистический фактор, лингвокультурология.

Материал поступил в редакцию журнала 30.06.2023 г.

Linguistic characteristics of anthropotonyms in the onomastics of the Abay region

G.S. Akhmetova

«Alikhan Bokeikhan University», Semey, 071411, Republic of Kazakhstan

This article considers that in most cases anthroponyms are formed on the basis of the names of people, historical figures of society, leaders who lived in a certain place for a long time. In this regard, the fact of changing a person's name to a toponym related to the place of residence of a person in a certain historical period is comprehensively analyzed using examples in the article.

The purpose of the article is to find out whether the predominance of anthroponyms formed from personal names in the toponymy of the Abay region is a real step taken to establish the right of ownership of the land, to determine who is the owner of the land. Also to clarify that the names of these individuals have their own character in the history of the nation, known in the region and have contributed to social development. They take place in the history of the region by helping to dive deeper into history and by being in close contact with society and political events of the country. Giving a name to a place existing in history does not only form the historical basis of the toponym, but also establishes a close connection between the history of the region and the names of places. The article describes the fact that the names of well-known people who left traces in history appear in the toponymy of the region in large numbers in connection with the event of departure from the country and the loss of land, which occurred in the turbulent period in the history of the region.

Key words: onomastics, toponymy, anthroponomics, anthroponomy, ethno linguistics, extra linguistic factor, linguistic and cultural studies.

Received: 30.06.2023

XFTAP 16.31.02

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp14-21](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp14-21)

А.А. Букаева¹, Г.О. Сыздықова²

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

²ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ЗАҢГЕРЛІК ДИСКУРСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақалада қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасуына негіз болған дереккөздер сараланып, қазақ заңгерлік дискурсының қалыптасуына негіз болған халқымыздың әдет-ғұрып нормалары қарастырылады. Олардың заңгерлік ерекшеліктері адамгершілік нормалары тұрғысынан ашылады. Қазақ даласындағы құқықтық мәдениеттің қалыптасуындағы билер рөлі мен қызметі анықталады. Қазақ заңгерлік дискурсында билік айтудың басты мақсаты әділ кесім жасау және екі жақты татуластыру ретінде зерделенеді. Қазақтың заңгерлік дискурсының қалыптасуына хандық дәуірдегі әдет-ғұрып нормалары, Дала заңдарына Шыңғыс ханның «Жасағы», Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы» және Тәуке хан дәуірінде қабылданған «Жеті жарғы» заңдары негіз болған. Қазақ заңгерлік дискурсындағы «Бітім», «Береке», «Салауат» ұғымдары әділ кесім жасаудың қоғамдық негіздері болды. Қазақ заңгерлік дискурсының мазмұнында ел бірлігін, адамгершілікті сақтауға бейімделген ережелер басым болды.

Кілт сөздер: қазақ заңгерлік дискурсы, әдет-ғұрып нормалары, құқықтық мәдениет, дала заңы, би, билік кесім, билер соты.